

ЕФЕКТ ВЗАЄМОДІЇ

Реалії історичного партнерства академічних установ України і Росії

Наука України, виникнення, становлення і розвиток її Академії наук генетично пов'язані з академічною наукою Росії. На різних етапах історії академії виникали різні колізії співробітництва і взаємодії. Для практичної реалізації концепції інноваційного розвитку економіки важливо не тільки знати сучасний стан співпраці академії наук України та Росії, але й не менш важливо відновити її історію, оцінити її потенціал як у ретроспективі, так і на перспективу, виявити тенденції розвитку, встановити принципи взаємовигідного партнерства.

Перехід до нової парадигми суспільного розвитку негативно позначився на стані наукових систем України і Росії. Різке скорочення фінансового забезпечення досліджень, незатребуваність наукових результатів економічною сферою, що перебуває в кризі, невідпрацьованість системи охорони інтелектуальної власності, ресурсна й інформаційна «бідність» науки, падіння престижу наукової праці, відтік фахівців у інші сфери діяльності та «старіння» наукового персоналу, згорання науково-технічних програм, а також низка інших чинників призвели до істотних соціально-економічних, організаційних, кадрових змін у наукових системах. Кардинально змінилася і структура міжнародного наукового співробітництва України та Росії, зокрема й між академіями наук. Попри істотні втрати періоду трансформації, академії наук України і Росії продовжують залишатися найважливішими науковими інституціями своїх держав, без яких важко уявити інноваційну реформу економіки, експертизу масштабних соціально-економічних проєк-

тів і програм, входження в науковий і економічний простір Європи.

Архівна база з історії академії наук України і Росії досить насичена, однак проблема взаємної комунікації, академічної співпраці й досі майже не розроблена. Цей аспект взаємин обох академії наук, незважаючи на його актуальність, лише поверхово і фрагментарно відображений в офіційних документах і науковій літературі.

Вплив Російської академії наук на становлення Академії наук України зумовлений тим, що біля витоків цього процесу перебував видатний представник російської науки В.І. Вернадський, який так чи інакше керувався її досвідом, транслюючи його в структуру і функції нової академічної інституції. Російський досвід функціонування академічної науки, яка до того ж досягла значних успіхів у різних галузях знань, виступав як певна модель побудови нової наукової інституції. Цей досвід, за наповненням В.І. Вернадського, поєднувався з передовими формами організації фундаментальної науки в Західній Європі та но-

вітніми світовими тенденціями розвитку наукового знання в ХХ ст.

У наступний період до роботи в Українській академії наук було залучено видатних російських учених, які в 20–30-і роки минулого століття багато зробили для якісного підйому математики, природничих і технічних наук, сприяли формуванню професійних спільнот у цих галузях знань. Це допомогло подолати багато перешкод на шляху становлення нової академічної інституції, що розвивалася в екстремальних умовах суспільно-економічних криз і перманентних реформ в управлінні суспільством, наукою і освітою.

Водночас слід указати і на суттєві відмінності між РАН і УАН. Насамперед це конституювання в структурі нашої академічної науки українознавства в широкому сенсі цього слова. Фактично в УАН від Українського наукового товариства був перенесений увесь широкий спектр українознавчих дисциплін, які пережили бурхливий розквіт у 20-і роки, заклавши підвалини українського культурного відродження. На жаль, починаючи з 1929 р., цілі академічні установи та чимало провідних науковців були знищені тоталітарним режимом.

Ще одна особливість УАН проявилась у заснуванні Соціально-економічного відділу, який мав на належному науковому рівні забезпечувати потреби розвитку національного суспільства, орієнтуючись на його інтеграцію до європейського простору і світової спільноти. З ним сталося те, що і з українознавчими напрямками досліджень в УАН: позбавлений підтримки, він теж не витримав тиску тоталітаризму.

Успішнішою виявилася ще одна організаційна новація — заснування в Академії наук Відділу прикладного природознавства. Щоправда, вона не була реалізована на перших етапах становлення УАН, але втілилася в 1930-і роки, у воєнний та, особливо, повоєнний періоди.

Виправдала себе також ідея В.І. Вернадського, відображена в статуті УАН, а саме — можливість створення нових наукових установ з огляду на тодішній розвиток науки. Цього не було передбачено в старій РАН, що нерідко зумовлювало її відставання від потреб науки і суспільства в мінливому світі.

У середині 20-х років посилилася тенденція централізації не тільки в державно-політичному устрої СРСР, але й у науковій сфері країни. На жовтневій нараді головних управлінь наукових установ республік (1924 р.) позиції України (на той час УРСР) і РРФСР принципово розійшлися. Представники Головнауки РРФСР доводили інтернаціональну сутність науки, з чого нібито випливала доцільність її централізації під егідою найавторитетнішого наукового центру РРФСР. Україна відстоювала автономний розвиток науки в республіках. Народа більшістю голосів прийняла пропозицію української делегації.

Цю проблему обговорювали і на Всеукраїнському з'їзді, присвяченому справі вивчення продуктивних сил і народного господарства України. Зазначений форум прийняв рішення про посилення координації української науки з науками інших союзних республік шляхом активнішого обміну інформацією, розширення комунікаційних зв'язків тощо, але виступив проти створення союзних структур управління науковими установами. Постанову прийняли в січні 1925 р., однак невдовзі, уже влітку того ж року, Раднарком СРСР оголосив про присвоєння Російській академії наук статусу Всесоюзної. Це рішення обурило українських учених.

На думку М.С. Грушевського, певною гарантією незалежності Всеукраїнської академії наук (ВУАН) від союзних структур стало б прийняття відповідного статуту АН СРСР, свій варіант якого мала підготувати ВУАН. В основу майбутнього стату-

ту він пропонував покласти концепцію про організацію АН СРСР як всесоюдної асоціації національних академій. Українські вчені виступили з протестом проти механічного присвоєння Російській академії наук статусу Всесоюдної, оскільки це загрожувало розвитку національних культур. Такої позиції М.С. Грушевський дотримувався і в роботі комісії з формування в Києві філіального відділу Бюро наукових з'їздів, утвореного Загальними зборами ВУАН 2 жовтня 1925 р. Ця комісія була призначена для узгодження наукової діяльності між союзними республіками.

Наступним актом боротьби за збереження автономії ВУАН став колективний лист науковців, адресований Загальним зборам ВУАН, які відбулися 10 листопада 1925 р. Учені пропонували ВУАН виступити перед урядом республіки із заявою про недоцільність механічного присвоєння Російській академії наук статусу Всесоюдної. Передбачалося розробити проект союзної асоціації наукових установ республік і сприяти тому, щоб підготовка і затвердження статуту АН СРСР проходили за безпосередньої участі республіканських наукових установ [1]. Для цього комісія, якою керував академік Б.І. Срезневський, підготувала «Тези в справі ув'язки українських наукових установ із всесоюзними». Ці тези було затверджено на Загальних зборах ВУАН 4 січня 1926 р. і передано до Укрнауки.

Але на засіданні ради Головнауки СРСР у січні 1926 р. майже одногосно ухвалено резолюцію, у якій створення всесоюдної наукової асоціації визнавалося передчасним. Натомість було прийнято рішення про створення мережі республіканських наукових організацій на основі місцевих виробничих сил, культурних і національних традицій. Таке рішення було надто загальним, неконкретним. Установи, діяльність яких виходила за межі окремих республік, визнавалися всесоюзними, залишаючись од-

ночасно в підпорядкуванні республік. Подібні наукові організації або програми досліджень мали фінансувати із союзного бюджету. Фактично це призводило до обмеження діяльності республіканських структур і розширення союзних. У статуті АН СРСР, який уведено в дію 1927 року, пропозиції України не знайшли свого відбиття.

Такий фінал дискусії про розмежування функцій союзних і республіканських наукових установ визначив подальше посилення централізації в проведенні наукової політики, яка поставила наукові установи республіки в підпорядковане становище відносно всесоюзних.

Процес перетворення РАН в АН СРСР як найвищу наукову інституцію країни, який відбувався в середині 20-х років, був наступом на автономію республіканських академій і викликав протести українських учених на чолі з М.С. Грушевським. Тенденції централізації управління науковою сферою загалом були характерним явищем для радянської системи державного управління. Вони, безперечно, позначилися і на умовах існування наукової спільноти. Певна підпорядкованість української науки й залежність Академії наук УРСР від АН СРСР існували фактично весь радянський період. Утім не варто зводити цю підпорядкованість тільки до негативних факторів розвитку вітчизняної науки, оскільки централізація певним чином допомогла позбутися в республіканській Академії наук застарілих організаційних форм, некритично перенесених під час її заснування із РАН, і прискорити створення сучасних науководослідних інститутів з розвиненою експериментальною базою.

У 1929 р. після обрання до ВУАН учених у галузі технічних наук Є.О. Патона, О.М. Динника, Г.Ф. Проскури, М.М. Федорова роботу багатьох академічних установ було зорієнтовано на потреби індустріалі-

зації народного господарства. Для наукового обслуговування індустріалізації створили й потужну мережу галузевої науки. У зв'язку з тим, що на Академію наук поклалися функції організаційного центру єдиної системи наукових установ республіки, їй також було відведено суттєву роль у становленні технічних галузей науки. Із створенням у ВУАН у 1929 р. кафедри інженерних споруд на чолі з Є.О. Патоном частка технічних наук у структурі Академії наук почала поступово зростати. За ініціативою Є.О. Патона було створено лабораторію зварювання, Електрозварювальний комітет, а в 1934 р. — Інститут електрозварювання, у яких розгорнули комплексні дослідження механіки зварних конструкцій, металургії процесу зварювання, металознавства зварних з'єднань, фізики дугового розряду. Отже, у 1930-х роках відбувся поворот Академії наук до фронтального розвитку технічних і прикладних досліджень.

Централізація в умовах Радянського Союзу передбачала ізоляцію республіканських наукових установ від світової науки. Це, звичайно, гальмувало їхній розвиток, і тому наукова спільнота СРСР шукала можливості компенсувати відсутність необхідних зв'язків. Зокрема, в АН УРСР започатковували нові напрями досліджень за підтримки АН СРСР.

Як приклад успішної співпраці АН СРСР із ученими республіки можна згадати історію створення Українського фізико-технічного інституту в Харкові (УФТІ), який за лічені роки перетворився на флагмана фізичної науки. Ідея створення УФТІ належала лідерів радянської фізики директорів Ленінградської фізико-технічної лабораторії (інституту) академіку А.Ф. Іоффе, який у 1928 р. сформулював пропозицію щодо заснування нового інституту в Харкові. Ця ініціатива знайшла підтримку, і невдовзі інститут почав успішно функціону-

вати. Під керівництвом видатного російського фізика-експериментатора І.В. Обреїмова було сформовано кадровий склад інституту, ядром якого став ленінградський «десант» молодих і талановитих фізиків, побудовано лабораторії й оснащено їх новою технікою і приладами (у тому числі імпортними). «Можна стверджувати, що УФТІ — дітище ленінградських фізиків, але не лише їхнє. У певному сенсі це дітище і європейської науки. Відразу після заснування УФТІ в ньому поряд із ленінградськими фізиками працювала також низка європейських учених, головним чином з Німеччини, Австрії, Великої Британії» [2]. Уже в 30-і роки УФТІ вийшов на передові рубежі науки в ядерній фізиці, фізиці й техніці низьких температур, теоретичній фізиці, радіофізиці.

Евакуація в роки Великої вітчизняної війни установ Академії наук України на схід і мобілізація їхнього потенціалу на забезпечення потреб оборони країни ще більше посилила як прикладну спрямованість досліджень, так і взаємодію з російськими установами, вищими навчальними закладами, промисловими підприємствами. Ці зв'язки відігравали важливу роль і в повоєнні роки, коли Академія наук УРСР вступила у фазу переходу до формування «великої науки», отримавши в Російській Федерації та інших республіках СРСР широкий простір для впровадження своїх інновацій.

Під час розроблення програм повоєнної відбудови економіки України і визначення ролі в цьому процесі республіканської Академії наук за участю провідних російських учених було виокремлено три пріоритетні напрями: ядерна фізика (І.В. Курчатов), космічна техніка (С.П. Корольов), обчислювальна техніка (М.О. Лаврентьєв, С.О. Лебедев). У результаті наука України почала виходити на принципово нову орбіту.

Очоливши АН республіки, Б.Є. Патон запропонував нову стратегію розвитку ук-

раїнської академічної науки, що передбачала перехід на фундаментальні засади прикладних і технічних галузей науки [3]. У 60–70-і рр. цей курс зумовив трансформування відносин між академіями наук УРСР та СРСР у зв'язку з переходом до взаємовигідного партнерства і співпраці, що сприяло раціональній кооперації фундаментальних і прикладних досліджень у межах СРСР і дало потужний поштовх регіональному розвитку академічної науки. Академія наук УРСР, у якій сформувався могутній кадровий потенціал, отримала підтримку в матеріально-технічному забезпеченні провідних наукових напрямів і визнанні їх як головних на союзному рівні.

В АН республіки розгорнули цілеспрямоване технологічне забезпечення досліджень, було створено експериментальну базу, якою користуємося донині. У 60–80-і рр., визнаючи головною ланкою дослідних технологічних систем наукові прилади та устаткування, прискорили формування основних фондів академічних інститутів, особливо активної їхньої частини. Це був головний напрям розвитку наукового потенціалу. Обсяг основних фондів установ науки і наукового обслуговування АН УРСР зростав у середньому за рік на 8–11%. Щорічно в академічних інститутах установлювали близько 5 тис. одиниць наукового устаткування. При цьому проведено велику аналітичну роботу з урахування структури технологічних систем для різних галузей науки, тому що процеси формування технологічної бази досліджень у різних галузях знань мають свої особливості. Науковці АН УРСР одними з перших у країні розпочали створювати і впроваджувати автоматизовані системи наукових досліджень. На початку 60-х років в Академії наук України почала формуватися власна приладобудувна база для дослідних цілей, а потім і для дрібносерійного виробництва, що дало змогу частково компенсувати

зменшення імпорту устаткування внаслідок різкого зростання цін на наукову техніку на світовому ринку. Були створені й колективні бази користування цінним науковим устаткуванням.

У співдружності з АН СРСР в Академії наук республіки сформовано нові галузі та напрями досліджень, які здобули всесоюзне і світове значення: фізика плазми і керований термоядерний синтез, фізичне і реакторне матеріалознавство, вакуумна техніка, плазмова електроніка, фізика радіаційних пошкоджень у твердих тілах, фізика низьких температур, кріогеніка, дослідження з радіолокації, радіонавігації, радіоспектроскопії, радіометеорології і радіоастрономії, дифракційна електроніка і квазіоптична радіометрія, фізика високих температур; високотемпературна координаційна хімія, дослідження радіаційних ефектів у хімії, що дозволило створити ряд високотехнологічних хімічних процесів, хімія високомолекулярних та фосфорорганічних сполук, хімія високих енергій, синтез, вивчення і застосування адсорбентів, неорганічна та біоорганічна хімія, моделювання і розроблення технологічних основ модифікування поверхні твердих тіл, фізикохімія поверхневих явищ у багатокомпонентних полімерних системах та ін.

В інститутах фізичного профілю (насамперед у столичному Інституті фізики і Харківському фізико-технічному інституті) побудовано потужні дослідні комплекси (ядерні реактори, стеларатори). С.О. Лебедев розробив і широко застосував методику спеціалізованого аналогового моделювання, став творцем перших у СРСР електронних аналогових обчислювальних засобів безперервної дії, під його керівництвом у 1948–1951 рр. в Інституті електротехніки було створено малу електронну обчислювальну машину — першу вітчизняну обчислювальну машину загального призначення.

У матеріалознавчих інститутах розпочали дослідження для космічної програми.

Україна в 60-і роки перетворилася на лідера в галузі обчислювальної техніки та інформатики. Завдяки зусиллям В.М. Глушкова, С.О. Лебедева, російських академіків М.В. Келдиша, С.Л. Соболева, А.І. Мальцева, А.О. Дородниціна, О.А. Ляпунова, А.М. Тихонова, О.А. Самарського, а також Ради головних конструкторів СРСР було розроблено програми дослідних робіт із обчислювальної математики, математичної кібернетики та обчислювальної техніки, які дали змогу в 70-і роки закріпити пріоритет вітчизняної науки в широкому спектрі позицій цієї галузі. Інститут кібернетики АН УРСР співпрацював із провідними колективами країни – Інститутом прикладної математики АН СРСР, Обчислювальним центром АН СРСР, Інститутом математики АН СРСР, Інститутом точної механіки й обчислювальної техніки, Інститутом проблем управління, Центральним економіко-математичним інститутом, головними інститутами основних галузей промисловості. Тут уперше в СРСР виконали програму робіт із технології програмування з розвинутими засобами автоматизації всіх етапів виготовлення програмних систем.

Пріоритетними дослідженнями в харківських інститутах АН УРСР стали радіофізика і радіоелектроніка, які розвивалися в напрямі генерування, пересилання і приймання радіосигналів на ультракоротких радіохвилях, тут проводили також вакуумні вимірювання і розробляли вимірювальні прилади дуже коротких радіохвиль, які були важливим досягненням вітчизняної радіофізики і перспективним напрямом створення сучасної нової техніки. Ці, а також теоретичні та експериментальні дослідження напівпровідників розвивались у творчій співдружності українських і російських науковців Харківського фізико-технічного інституту АН УРСР, Ленінград-

ського фізико-технічного інституту АН СРСР, Інституту фізики АН УРСР, Фізичного інституту АН СРСР, Московського університету ім. М.В. Ломоносова, Інституту напівпровідників АН СРСР, інститутів АН УРСР: радіофізики і електроніки, напівпровідників, металофізики, фізико-технічного низьких температур та ін.

Інститути АН УРСР матеріалознавчого профілю (електрозварювання, проблем матеріалознавства, проблем міцності, надтвердих матеріалів, металофізики та ін.), принциповою спрямованістю яких був розвиток фундаментальних досліджень з урахуванням потреб провідних галузей техніки, перетворилися на головні організації за багатьма загальносоюзними програмами, які мали на меті забезпечення міцності, довговічності та надійності техніки, у тому числі оборонної і космічної, розвиток машинобудування тощо.

Академія наук України стала центром створення та впровадження нових технологій: термооброблення конструкційних матеріалів, процесів термозміцнення сталей і сплавів, обладнання для автоматичного зварювання під тиском виробів із великим зрізом стиків, принципово нові технології виготовлення високонадійних багатошарових зварних труб і посудин високого тиску, зварювання в газовому середовищі, контактне, електрошлакове, електронно-променеве, мікро- і макрозварювання, зварювання вибухом, тертям, електрошлакова технологія, технології переплавлення, рафінування і лиття сталі та сплавів, маловідходні і високоефективні технології електрошлакового кокільного й центробіжного лиття, технології механізованого імпульсно-дугового зварювання, зварювання в умовах космічного простору та під водою, процеси виготовлення порошкових чорних і кольорових металів, тугоплавких сполук і створення з них нових матеріалів широкого призначення: композиційних, конструкційних і ін-

струментальних, антифрикційних і фрикційних, жаростійких, армованих, електроконтактних, напівпровідникових; синтезу надтвердих матеріалів і їх композицій. Одержано конструкційні, фрикційні та антифрикційні електротехнічні, радіотехнічні, магнітні й напівпровідникові матеріали, а також матеріали на основі тугоплавких сполук; технології кам'яного лиття; метод імпульсного деформування. За допомогою електрогідравлічних установок здійснено багато операцій високошвидкісного оброблення матеріалів. Уперше реалізовано в промислових технологіях принципово нові методи вилучення золота, срібла та інших коштовних металів із вторинної сировини; технології виробництва штучних цеолітів і модифікованих аеросилів, що забезпечило промислове виробництво високотемпературних пластичних змазок, нових клеїв, лаків і фарб.

Характерною ознакою розвитку академічної науки в СРСР у другій половині ХХ ст. стало її поширення на регіони. Зразком для Академії наук України був прецедент створення Академією наук СРСР великого академічного центру для Сибіру і Далекого Сходу. Досвід Сибірського відділення АН СРСР АН УРСР використала для створення наукових центрів у регіонах України. Особливо цінним виявився сибірський досвід під час утворення Донецького центру АН УРСР. Ідеться не лише про теоретичне підґрунтя — з Новосибірська до Донецька переїхали талановиті вчені, причому деякі з них прибули зі своїми учнями і науковими школами. Це нагадувало ленінградський «десант» під час створення Харківського фізико-технічного інституту.

Водночас помітний був і зворотний вплив досвіду АН УРСР на діяльність АН СРСР. Маємо на увазі застосування наукових досягнень українських учених у виробництві. Ці інновації були зразком для наслідування в Сибірському і Ленінградсько-

му відділеннях АН СРСР та інших відомих академічних центрах СРСР. Наша Академія наук, створивши досить ефективні на той час систему і механізм упровадження науково-технічних інновацій, приваблювала багатьох завзятих науковців, інженерів, організаторів науки і виробництва, які в бюрократизованій атмосфері радянської системи намагалися реалізувати ефективні розробки та ідеї.

У Росії набув поширення досвід АН УРСР у розробленні методології та реалізації програмно-цільового підходу в управлінні наукою і технікою. В Українській РСР регіональні науково-технічні програми формувалися за участю територіальних наукових центрів Академії. Склалися дві форми управління регіональними цільовими комплексними програмами: 1) створення і функціонування міжвідомчих цільових науково-виробничих об'єднань і комплексів, через які здійснювалося управління конкретною регіональною програмою; 2) управління програмою через координаційну раду на чолі з керівниками області. Це сприяло розширенню сфери діяльності територіальних наукових центрів АН УРСР, перетворених на структури, що консолідували й координували роботу всіх наукових і проектних установ незалежно від їх відомчої підпорядкованості. Аналогічні тенденції виявилися і в Росії. Так, на Ленінградський науковий центр АН СРСР було покладено наукове керівництво територіально-галузевою програмою «Інтенсифікація-90». Сибірське відділення АН СРСР підготувало великомасштабну регіональну науково-дослідну програму «Сибір», за якою ДКНТ СРСР спільно з Президією АН СРСР прийняли постанову, що надала програмі «Сибір» державно-правового статусу.

У цікавій праці наших істориків «Україна і Росія в історичній ретроспективі» офіційний радянський курс у післявоєнній іс-

торії щодо України визначено як провінціалізація української культури: «... У другій половині ХХ ст. українська культура в межах СРСР продовжувала спрямовуватись у русло «малоросійства». Складалося так, що все українське розглядалося як провінційне і в територіальному, і в духовному вимірах, як фольклорна екзотика, варта лише поблажливої уваги. Розмови про українську культуру велися в контексті культури «молодшої сестри». Партійно-державний вплив був спрямований на те, щоб українська культура не розвивалася як повноцінна і самодостатня система, а культивувалася для «домашнього вжитку» — таке собі доповнення до серйозної і високорозвинутої російськомовної культури» [4, 492]. Однак це не стосується української науки, передусім фундаментальної, яка аж ніяк не була провінційною.

У цей період було багато зроблено для того, щоб академічна наука вийшла на передній край досліджень. Тому не можна говорити, що «українська наука формувалася як наука другого ешелону, наука галузева. Зростає розрив у сфері академічної науки, яка поділялася виразно на всесоюзну і республіканську» [4].

А твердження, що «традиційно в Академію наук СРСР від України обирали в п'ять разів менше учених, ніж від Ленінграда, і втричі менше, ніж від Новосибірська», за своєю суттю помилкове. Тут не слід вбачати якусь дискримінацію, адже АН СРСР — це інша академія, і жодних квот на обрання учених із республіканських академії наук у неї не існувало й не повинно було існувати, бо принцип підпорядкування республіканських академії союзній був, як тепер кажуть, нелегітимним.

Обрання українських учених в АН СРСР, а також російських учених в АН України потребує спеціального розгляду. Ці групи вчених дуже неоднорідні, і їх обрання змінювалося з роками. Під час заснування й

становлення Української академії наук у її склад було обрано видатних учених із Росії. Це, зокрема, академік Петербурзької академії наук В.М. Перетц (довгий час працював в Університеті св. Володимира, де сформувався його знаменитий семінар філологів), якого справедливо можна назвати як одного з фундаторів української науки. Він не переїхав із Ленінграда до Києва, але активно працював у ВУАН, а в Ленінграді заснував Товариство дослідників української літератури.

У 20–30-і роки минулого століття у ВУАН були обрані видатні російські вчені: геолог О.П. Карпінський (президент РАН і АН СРСР), хімік М.С. Курнаков, палеонтолог М.В. Павлова, генетик М.І. Вавилов, математик В.А. Стеклов, математик і геофізик О.Ю. Шмідт, сходознавець С.Ф. Ольденбург та ін. Ці обрання слід розглядати як обрання почесними членами Академії наук України. У цей час у ВУАН з'явилися і члени, що були обрані з політичних мотивів. Це Г.М. Кржижановський і Є.С. Варга.

З періоду «великого перелому», який чітко визначають і в історії академічної науки, АН СРСР стали розглядати як інституцію вищу, ніж республіканські академії (проти чого, як уже було зазначено, протестували українські вчені), тому обрання в союзну академію вважали за підвищення статусу. Обрання українських академіків у післявоєнні роки в АН СРСР (Б.Є. Патон, П.Г. Костюк, В.І. Трефілов, І.І. Лукінов, В.І. Скок та ін.) слід розглядати саме з таких позицій. Першим в АН СРСР було обрано М.С. Грушевського. Це було не тільки визнання його наукових заслуг, але й мало політичний контекст: він змушений був переїхати до Москви, і це було своєрідним засланням. Велика група учених, що працювала в АН УРСР, переїхала згодом до Росії, де вони були обрані в АН СРСР (М.М. Боголюбов, М.О. Лаврентьєв, О.Ю. Ішлінський,

Г.В. Курдюмов, С.О. Лебедев та ін.) і в наступні роки продовжували активно сприяти розвитку Академії наук України.

У згаданій праці істориків слушно зазначено, що з 1963 р. постановою ЦК КПРС було встановлено, що навіть вакансії для академіків і членів-кореспондентів академії наук союзних республік мали з'являтися лише зі згоди Академії наук СРСР. При обговоренні кандидатів, висунутих для обрання в академіки і члени-кореспонденти академії наук союзних республік, слід було враховувати рекомендації Академії наук СРСР. Призначення директорів науково-дослідних інститутів академії наук союзних республік мало взагалі відбуватися «зі згоди Академії наук СРСР» [4, 494]. Це так, але невідомі факти, коли рекомендації провідних учених АН СРСР були спрямовані на те, щоб якимось уразити інтереси Академії наук України або достойних українських учених, проте є багато фактів, коли не тільки ті провідні вчені АН СРСР, які працювали раніше в Україні і яких нерідко розглядали як «українську руку» в Москві, але й керівники АН СРСР різного рівня підтримували українську академію та її науковців. Можна назвати десятки імен, «запідозрених» у цьому.

Міжнародна ізоляція Радянського Союзу, що так чи інакше супроводжувала його впродовж усієї історії, зумовила і відносну ізольованість радянської науки. У цій системі саме АН СРСР узяла на себе роль гаранта кваліфікованої експертизи наукових досягнень у союзних республіках. Узагалі роль АН СРСР у формуванні професійних спільнот, наукових шкіл, виникненні нових напрямів із різних галузей науки в республіках колишнього Союзу, зокрема в Україні, важко переоцінити. Важливо що цю роль ми не трактуємо з позицій «молодшого брата», як дотепер найчастіше оцінюють відносини з Росією в багатьох інших сферах. Для такої рівноправ-

ної позиції в науковців України є достатньо підстав.

У будь-якій країні не може одночасно і на достатньому рівні розвиватися увесь широкий спектр наукових напрямів, тому професійні співтовариства також розвинені нерівномірно: одні з них самодостатні, інші потребують зовнішньої експертизи. Відомо, що впродовж десятиліть фахівці багатьох напрямів з України змушені були захищати дисертації в наукових центрах Москви, Ленінграда, Новосибірська. Тому нонсенсом виглядає ситуація, коли зі здобуттям незалежності України фахівці всіх напрямів стали захищати дисертації тільки в своїй країні, неначе вмість з'явилося достатнє професійне середовище в тих галузях, де його не було протягом усієї історії вітчизняної науки. Зрозуміло, що такий «патріотизм» дорого коштує, і мети досягають, знижуючи якість наукових робіт. Наука інтернаціональна за своєю суттю (окрім тих її галузей, які зорієнтовані на обслуговування національної культури, але які також повинні функціонувати відповідно до міжнародних наукових стандартів). Тому цілком нормально використовувати міжнародну комунікацію для формування кваліфікованого національного наукового потенціалу.

Про те, що в Радянському Союзі, Росії і Україні, незважаючи на всю своєрідність і недоліки, був сформований кваліфікований науковий потенціал у багатьох галузях науки, всупереч стереотипам, що склалися останніми роками, свідчить масовий «відтік» учених Росії і України на захід, де вони знайшли собі цілком гідне місце. Безумовно, що це був потенціал, необхідний наддержаві, єдиній супердержаві, тому існував і розподіл праці, і активний обмін результатами та напівфабрикатами наукового виробництва. Інша справа, що з розпадом країни науковий потенціал, який залишився нам у спадщину, вже, так би мовити, «не

за розмірами» нашим країнам. Як би ми не хотіли зберегти його, він вимагає активної модернізації і пристосування до нових умов і завдань. В умовах інтенсивної глобалізації, інтернетизації всієї інфраструктури суспільства тривають і процеси дезинтеграції національних наукових систем, перенесення і включення їхніх фрагментів у наукові системи розвиненіших країн (про що автору вже доводилося писати [5]). Для Заходу й Сходу Україна і Росія — це наперед неосяжні ринки для трансферу технологій і наукових інновацій. Ці ринки вже ними завойовані, і на них після двох десятиліть кризи національним інноваціям дуже важко відшукати, відвоювати собі «ніші».

Академія наук України в «золоті десятиліття» свого розквіту знаходила в Росії та інших союзних республіках щонайширші можливості для реалізації своїх науково-технологічних нововведень. Одна з головних причин кризи академічної науки — це втрата цих можливостей. Відновити їх неможливо, але ще існує шанс не розгубити рештків нерозмінної валюти комунікацій суб'єктів наукової спільноти — учених України і Росії. Вона теж поступово виснажується і знецінюється, і потрібні зусилля, щоб не втратити її назавжди.

Академії наук України і Росії десятиліттями перебували в «одній запряжці». Були на цьому довгому шляху і свої несправедливості й образи, але в цілому підсумок цієї суперечливої спорідненості позитивний. В умовах незалежності наших держав визначився автономний статус академій наук і можливість досягнення паритетних відносин. Обидві академії мають вирішувати схожі завдання, серед яких — визначення свого місця в нових державах, у національних інноваційних системах, відшукування та прийняття нових пріоритетів подальшого розвитку.

1. *Онопrienko В.И., Селезнева В.В.* Идея создания национальных академий наук в 20-е годы // Развитие науки и научно-технического потенциала в Украине и за рубежом. — К., 1993. — Вып. 1. — С. 29–30.

2. *Павленко Ю.В., Ратюк Ю.Н., Храмов Ю.А.* «Дело» УФТИ. 1935–1938. — К.: Фенікс, 1998. — С. 137–138.

3. *Онопrienko В.И.* Фундаментализация научного поиска в технических науках. — К.: Товариство «Знання», 1998. — 48 с.

4. *Гришечко В.А., Даниленко В.М., Кульчицкий С.В., Лисенко О.С.* Радянський проект для України. — К.: Наук. думка, 2004 (Україна і Росія в історичній ретроспективі. — Т. 2). — 531 с.

5. *Онопrienko В.* Імперативи глобального мережевого суспільства // Вісник НАН України. — 2007. — № 10. — С. 18–29.

В. Онопрієнко

ЕФЕКТ ВЗАЄМОДІЇ

Реалії історичного партнерства академічних установ України і Росії

Резюме

У статті з'ясовано функції академічної науки і реалії їх здійснення в різні історичні періоди, проведено історичну реконструкцію форм взаємодії академій наук України і Росії, оцінено внески українських учених у розвиток фундаментальних наук у Росії і російських учених у становлення й розвиток академічної науки України, створення нових наукових установ. Проаналізовано принципи і чинники ефективного партнерства академій наук України і Росії в умовах глобалізації в контексті завдань входження в європейський і світовий науковий простір та інноваційного перетворення економіки.

В. Онопрієнко V. Onopriyenko

COOPERATION EFFECT

(Realia of historical partnership of academic institutions of Ukraine and Russia)

Summary

The article defines the functions of academic science and reality of their implementation during various historical epochs. Historical reconstruction of cooperation forms of Ukrainian and Russian academies of science is carried out. Contribution of Ukrainian scientists to development of basic sciences in Russia as well as contribution of Russian scientists to formation and development of basic science in Ukraine, foundation of new scientific institutions has been evaluated. Principles and factors of efficient partnership of Ukrainian and Russian academies of science under conditions of globalization are discussed in the light of objectives for entry into European and World scientific space and innovational transformation of economy.